

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Природничо-економічний факультет
Кафедра туризму та готельно-ресторанної справи

ДИПЛОМНА РОБОТА БАКАЛАВРА

на тему:

«АРХІТЕКТУРНІ ПАМ'ЯТКИ КАМ'ЯНЦЯ- ПОДІЛЬСЬКОГО В ЕКСКУРСІЙНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ»

Здобувача 4 курсу
першого (бакалаврського) рівня вищої освіти
групи Т1-В19
спеціальності: 242 Туризм
за освітньо-професійною програмою «Туризм»
денної форми навчання

Віталії ГРИГОРИШЕНОЇ

Керівник: кандидат історичних наук, старший
викладач кафедри туризму та готельно-
ресторанної справи

Богдана ОПРЯ

Рецензент: кандидат економічних наук, доцент
кафедри менеджменту

Ірина АНДРЕЙЦЕВА

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. АРХІТЕКТУРНІ ПАМ'ЯТКИ В ЕКСКУРСІЙНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ	6
1.1 Туристичний потенціал архітектурних пам'яток	6
1.2 Класифікація архітектурних пам'яток	15
РОЗДІЛ 2. ЦИВІЛЬНА АРХІТЕКТУРА КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО ЯК ОБ'ЄКТ ЕКСКУРСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ	22
2.1 Кам'янець-Подільський старий замок	22
2.2 Споруди цивільного призначення як об'єкти туристичного маршруту.	25
РОЗДІЛ 3. САКРАЛЬНІ ПАМ'ЯТКИ КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО В ТУРИСТИЧНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ	35
3.1 Православні архітектурні пам'ятки Кам'янця-Подільського	35
3.2 Католицькі архітектурні пам'ятки Кам'янця-Подільського	38
ВИСНОВКИ	42
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	45
ДОДАТКИ	51

ВСТУП

Актуальність теми. На сьогодні у світі актуальність екскурсійного туризму як сфери послуг зростає з кожним днем. Він відіграє важливу роль під час зростання ринкової економіки, що є вагомим елементом розвитку для будь-якого міста. Останні десять років характеризуються значним зростанням попиту людей на екскурсійно-туристичні послуги. Зростання грошових доходів, підвищення рівня освіти, збільшення вільного часу людей, зростання рівня культури, зумовлюють зростання потреб людей в туризмі та екскурсійних послугах.

Екскурсійний туризм це поїздки та подорожі в пізнавальних цілях. Екскурсії здатні розвивати інтелект, збільшувати кругозір, а також, мають розважальний характер. Культурні та туристичні ресурси міста незмінно приваблюють велику кількість туристів та екскурсантів.

На сьогодні, ринок екскурсійних послуг знаходиться в постійній динаміці. Попит на дані послуги постійно змінюється, він залежить від конкуренції, зміни цінової політики, а також залежить від сезонності надання послуг. Маркетинг у зв'язку з цим представляється як безперервний процес.

Тема архітектурні пам'ятки в екскурсійній діяльності як інструмент підвищення відвідуваності території України внутрішніми та іноземними туристами є досить актуальною, не зважаючи на військовий стан. На даний час галузь туризму відійшла на другий план, але після перемоги потрібно буде все відроджувати та відновлювати. Тому актуальність даного питання є важливою і сьогодні.

Кам'янець-Подільський має надзвичайно багату історію, велику кількість історичних та архітектурних пам'яток, що наразі є привабливим для потенційних екскурсантів. Розвиток культурно-пізнавального туризму в місті сприятиме економічному покращенню життя усіх мешканців міста та формуванню сучасної інфраструктури.

В доковідні часи у туристичній галузі України спостерігалися висхідні траєкторії розвитку, що визначалося високими темпами зростання туристичних потоків і позитивними структурними трансформаціями. Пандемія Ковід 19 та повномасштабне вторгнення Росії на територію України дуже сильно вдарили по туристичній галузі.

Внутрішній туризм за своєю активністю, спрямованістю і темпами і в кращі часи поступався закордонному туризму, що певною мірою контрастує з наявним великим і різноманітним туристичним потенціалом України. Така ситуація породжена недостатньою вивченістю території України у контексті її туристичних можливостей, так і парадоксально меншою популярністю українського турпродукту не лише серед іноземних громадян, а й серед громадян України.

Тому, незважаючи на численні публікації про туристичні ресурси України, варто актуалізувати необхідність більш обґрунтованого і глибокого дослідження екскурсійних ресурсів міста Кам'янця-Подільського та можливостей їх використання на сучасному етапі для формування конкурентоздатного екскурсійного продукту.

Аналіз останніх публікацій та досліджень. Питання архітектурних пам'яток в екскурсійній діяльності розглядаються в наукових працях та публікаціях наступних науковців: Д. Багалій [3], Є. Панкова [31], К. Ушинського, Х. Алчевської, В. Сухомлинського, В. Гаршина, В. Даля, Б. Грінченка, С. Локтюшева та решти.

Мета дослідження: дослідити архітектурні пам'ятки Кам'янця-Подільського в екскурсійній діяльності.

Об'єкт дослідження – роль і значення архітектурних пам'яток Кам'янця-Подільського в екскурсійній діяльності.

Предметом дослідження є архітектурні пам'ятки Кам'янця-Подільського.

Завдання дослідження:

- Проаналізувати розвиток туристичної справи в даному регіоні;

- Дослідити сутності місцевого туризму;
- Описати проблеми й перспективи сучасного розвитку туризму;
- Запропонувати заходи для підвищення відвідуваності пам'яток архітектури;
- Сформулювати основні поняття, що стосуються теми дослідження;
- Охарактеризувати православні та архітектурні пам'ятки Кам'янця-Подільського.

При виконанні роботи були використані наступні методи: культурно-історичний, теоретичний, описовий, статистичний та метод аналізу узагальнення.

Логіка дослідження зумовила структуру бакалаврської роботи, яка складається зі вступу, трьох розділів, висновку, списку використаних джерел (49 позицій) та додатки.

РОЗДІЛ 1

АРХІТЕКТУРНІ ПАМ'ЯТКИ В ЕКСКУРСІЙНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

1.1 Туристичний потенціал архітектурних пам'яток

На сьогоднішній день, є актуальною проблематика визначення сутності та структури туристично-рекреаційного потенціалу ресурсів, хоча і вони залишаються одними із найвикористовуваниших понять у туристичній науці і практиці [8, с. 128].

Варто розглянути значення самого слова «потенціал». В перекладі з латинської Potential означає міць та сила. Дане визначення спершу з'явилося у фізиці, а у сучасній літературі йому надають значення смислу сукупності засобів, можливостей, потужності, резервів, запасів, джерел, ресурсів та здібностей, що застосовуються в різних цілях [5, С. 12–26].

В сукупності, висловлюючи свою сутність, потенціал має декілька проявів:

- потенціал розвитку, в процесі нього формуються нові здібності, а отже потенціал має значення «можливості» [41, с. 126];
- зумовлюють здатність до досягнення цілі та будь-якої діяльності (даний потенціал набуває значення «ресурс»);
- з точки зору відображення сукупності накопичених властивостей, потенціал визначає минуле;
- з погляду практичного використання, даний потенціал відображає використання наявних здібностей та має значення «резерв».

Можна зробити такий висновок із вищезазначеного: туристичний потенціал є поєднанням громадських і природно-суспільних ресурсів, можливостей та резервів для організації і здійснення туристичної діяльності.

Туристичний потенціал поєднує в собі:

- пам'ятки історії, археології та культури;
- матеріально-технічну базу;

- природні ресурси (ландшафти, рельєф, унікальні екосистеми та клімат території) [48].

Відсутність хоча б одного із елементів вищеназваних груп, робить розвиток туризму цілком неможливим.

Як серед вітчизняних, так і серед фахівців близького зарубіжжя, є багато точок зору стосовно складових компонентів туристично-рекреаційного потенціалу території. Деякі вчені вважають, що на стику трьох окремих підсистем таких як, природа, суспільство та народне господарство і формується туристично-рекреаційна система. Також вони вважають, що вона містить в собі також компоненти вищеназваних підсистем, зокрема це природно-туристичні ресурси, туристичні засоби (матеріально-технічні, трудові й енергетичні ресурси, які необхідні для обслуговування туристично-рекреаційної системи) та туристи (тимчасова формальна суспільна група) [15, с. 52].

Для дослідження сукупності туристичного потенціалу, інша група вчених пропонує вирізняти два основні компоненти: першим компонентом виступають умови та засоби для здійснення туристичної діяльності, другим компонентом є культурні та природні ландшафти [10, с. 122].

Проте розглядаючи туристичний потенціал як сукупність чотирьох основних компонентів – історико-культурного, природно-ресурсного, соціального та економічного, що взаємодіють між собою, то можна вважати, що цей підхід є найгрунтовнішим.

З точки зору вітчизняного вченого-професора А. А. Терехуха [48, с. 341], туристичний потенціал, розглядається, як сукупність п'яти компонентів. Цими компонентами є інвестиційний, природно-антропогенний, інфраструктурний, природний та історико-культурний. Також Терехух вважає, що природній компонент включає в себе ряд інших – це орографічні, гідрографічні, рослинні і тваринні ресурси, а також кліматичні і геологічні компоненти.

Професор Герасименко В. Г. називає дану компоненту природно-ресурсною. Порівняно з іншими попередніми українськими вченими, у своїй праці під назвою «Управління туристичними дестинаціями» Д. І. Басюк, Н. В. Корж [48, с. 56] та І. Г. Смирнов [39, С. 239–246], виділяють такі складові компоненти туристичного потенціалу: фінанси, маркетинг, інновації, ресурси та кадри. До того ж В. Г. Герасименко [8; 20], відносить до соціальних компонентів саме кадри, в економічний компонент об'єднує інновації, маркетинг та фінанси.

Задля успішного проведення оцінювання туристичного потенціалу території, В. Г. Герасименко вважає за необхідне визначення переліку показників, які характерні для компоненти потенціалу, за яким і можливе проведення оцінювання. Завдання пов'язані з плануванням подальшого розвитку сфери туризму і рекреації, прийняттям управлінських рішень стосовно доцільного використання в майбутньому території з туристично-рекреаційною метою та завдання пов'язані з підвищенням ефективності використання туристично-рекреаційного потенціалу, повинна вирішувати саме обрана система окремих показників. [38]

У працях вчених Ковалевського Г.В. та Омуша М.О. започатковано проблему оцінювання туристичної привабливості території. Методику оцінювання рекреаційної привабливості регіону пропонують такі науковці як Бакурова Г. В. та Очеретін Д. В. Авторами Бейдиком О. О., Гринів Л. С., Живицьким О. В., Кравцівим В. С., Кузиком С. П., Нудельманом М. С., Павловим В. І., Черчик Л. М була розроблена методика оцінювання природних чи інших туристичних ресурсів. Проте недостатньо уваги приділено формуванню єдиної методики оцінки туристичного потенціалу підприємств в роботах вищезазначених науковців. В роботі Іванової Л. О. розглядається оцінка матеріально-технічної бази туризму [14].

Наразі не існує чітко визначеного показника Для оцінки туристичної привабливості території. Оскільки величина і цінність якостей залежні від цілей використання туристичного потенціалу території, то він залишається

суб'єктивною категорією. Носії, яких в туристичній сфері можна розділити на три групи: підприємці, туристи і влада або ж громадськість впливають в свою чергу на цілі. З погляду першої групи, підприємці розглядають туристський потенціал з позицій здійснення бізнесу та вигоди організації. Туристи розглядають туристичний потенціал з позиції туристської привабливості, здатності і результатів задоволення вихідних потреб, що спонукали людину до подорожі. Влада ж в свою чергу розглядає з точки можливостей розвитку і благополуччя населення. Позиції цих суб'єктів в деяких ситуаціях можуть як збігатися, так і бути протилежними чи взагалі нейтральними. Саме через це складною науковою і практичною проблемою буде визначення та оцінка узагальненого туристського потенціалу території [26].

Державною службою статистики України було виокремлено такі показники:

- обсяг послуг, що надають підприємства сфери туризму;
- кількість підприємств галузі туризму;
- обсяг туристичного споживання.

Деякі вчені пропонують показники, за якими можна оцінити ефективність розвитку туризму [1]:

- стан і розвиток матеріально-технічної бази, а також інфраструктури туризму;
- середня величина туристичних витрат за добу;
- обсяг туристичного потоку в державу;
- показники фінансово-економічної діяльності туристичного підприємства;
- показники розвитку міжнародного туризму.

Як дослідила М. О. Омуш, туристичну привабливість території можна оцінити за наступними показниками [28]:

- наявність туристично привабливих пам'яток історії і культури та центрів релігійного туризму;

- наявність для розвитку туризму природних ресурсів;
- соціальна захищеність і безпека подорожей;
- репутація регіону як туристської дестинації;
- доступ транспорту.

Не існує єдиного способу для оцінки туристичного потенціалу, але існують способи для оцінки його складових елементів, методи оцінки природних ресурсів розробили такі автори як: В. І. Кузик, С. П. Гринів, В. С. Кравців та М. В. Жук;

Способи оцінки матеріально-технічної бази туризму пропонується в роботі [16];

Оцінка привабливості рекреації регіону на основі ентропії наводиться у статті[4];

Оптимальна організація функціонування туристично-рекреаційних систем та найліпше розміщення туристичних комплексів розглядаються у праці [40];

Можливі способи моделювання на рекреацію попиту описуються у роботі [7]. У 60-х роках минулого століття відбувся статистичний облік туристичних потоків, в той час як передові місця у економіці країни займала індустрія туризму. [49, с. 585]

Що стосується статистики туристичних потоків за даними ЮНВТО [40], найвагомими показниками будуть:

- доходи у державний бюджет від туризму;
- середній час перебування туристів в країні;
- обсяги в'їзних туристичних потоків;
- середня кількість витрат туристів в період подорожі.

Відповідно до ЮНВТО методи оцінки підходять лише для кількісного аналізу, а тому не можливо виділити основні проблеми та перспективи галузі для її розвитку.

Туристичному потенціалу територій властива динамічність у часі. Через вплив суспільного прогресу (в тому числі і науково-технічного) та

розвитку самої території, структура і величина туристичного потенціалу змінюються. Саме під впливом вилучення ресурсів з функціонування туристської системи, до прикладу це може бути не раціональне їх використання або вичерпання та залучення в функціонування туристичної системи нових ресурсів (за рахунок залучення резервів, трансформації можливостей в резерви і ресурси через розвиток нових технологій, перерозподіл ресурсів між підсистемами території) і можуть проявлятися такі зміни. В більшості явищ та процесів в туристичній сфері територій [27], визначальними є деякі категорії, а саме «сезонність», «терміни», «дати», «цикл».

У такий спосіб межею людських знань про максимально ефективне використання ресурсів, резервів і можливостей в ідеальних умовах для організації і здійснення туристської діяльності при максимальному задоволенні потреб суб'єктів, пов'язаних з цим процесом, збереженні природи і навколишнього середовища є туристичний потенціал. [42]

Сукупність створених в процесі історичного розвитку конкретної території пам'ятників духовної та матеріальної культури, що в свою чергу є об'єктами туристського інтересу називають історико-культурними туристичними ресурсами. До цієї групи ресурсів відносять історичні архітектурні пам'ятки, унікальні споруди культури і спорту, пам'ятки сучасної архітектури та пам'ятки історії.

Для задоволення туристичних і матеріальних потреб, а також для формування світогляду дуже важливими є матеріальні і духовні пам'ятки народу та історико-культурний потенціал. Серед більшості розвинених країн світу даний туристичний ресурс широко використовують задля отримання прибутків. В окремих країнах до прикладу Італії та Франції від вмілої експлуатації історико-культурного потенціалу, отримують значну частину прибутків, які дає саме рекреаційне господарство. На даний показник впливає добра збереженість, вміла організація туристичних послуг та висока художня цінність чималої кількості пам'яток. Кожного року велику кількість

туристів приваблюють найвідоміші пам'ятки культури, а також історії Риму, Венеції, Флоренції та Парижа. [34]

Укріплені помешкання султанів, середньовічних феодалів, королів, шахів та інших володарів, що мають загальну назву середньовічні замки відносяться до одних із найпопулярніших туристичних об'єктів. На Близькому Сході та в Європі безліч замків побудовані чернечими войовничими орденами. Важкодоступні місця на крутих пагорбах і горах були найкращим місцем для замків-фортець. Селища, в яких ховалися жителі від ворогів, зосереджувались навколо замків. Такі замки були практично неприступними і могли витримати довгі місяці облоги та були різноманітними за архітектурою та внутрішнім облаштуванням. В XIV–XV ст., втративши своє оборонно-військове призначення, змінилися на палаци аристократії і знаті.

До цього часу значна кількість замкових споруджень дійшла під виглядом руїн, але не дивлячись на це в таких країнах, як Іспанія, Німеччина, Швейцарія були відновленими та збереженими та реконструйованими під музеї з багатими колекціями середньовічного посуду, меблів, картин та інших деталей інтер'єру. Туристи залюбки відвідують замки, адже вони залишаються досить цікавим елементом туристичної програми. В Іспанії та Франції – Шовіньї, Фалес, Лош, Кусі, Лувр, Віландо знаходиться найбільша кількість старовинних замків. [35, С. 127–135]

Зокрема в свій час прототипом для створення казкового замку «Діснейленда», який став емблемою всіх тематичних парків типу «Діснейленд» для Уолта Діснея, став надзвичайний замок Нойшванштайн у Баварії, який складався з безлічі маленьких веж.

На території України більше 70 тис. пам'яток історії та культури знаходяться під охороною держави, серед таких більше 12 тис. особливо цінних у туристичному плані пам'яток архітектури, що є зразком монументальних витворів мистецтва, починаючи від III ст. до н. е.

Досить нерівномірно розміщуються територією України пам'ятки архітектури та історії. Більша частина з яких знаходиться на території західних регіонів України, також вони розповсюджуються у Хмельницькій, Вінницькій, Київській, Сумській та Чернігівській областях. Багатими на пам'ятки архітектури не можна назвати східну та південну область України. Це пов'язують з пізнім освоєнням територій того краю.

У Львівській області та самому Львові безпосередньо знаходиться найбільша кількість пам'яток архітектури та історії (близько 2500). Така тенденція обумовлюється давнім освоєнням цієї території, віддаленістю від театрів воєнних дій минулого, значною густиною населення та порівняно високим економічним розвитком. [18, с. 74] Також це пояснюється розташуванням Львову на перехресті важливих торговельних шляхів з півночі на південь і з заходу на схід. Також у Львові збереглися визначні пам'ятки, які беруть свій початок ще від XII ст. Архітектурні ансамблі площі Ринок (XV–XIX) та вулиці Вірменської (XIV–XIX), що занесені до списку світової архітектурної спадщини ЮНЕСКО несуть в собі особливу цінність. Ансамблі Успенської церкви (XVI–XVII), Вірменського (XIV–XVIII) і Святоюрського (XVII) соборів, а також Домініканського костелу (XVIII) мають високу мистецьку цінність європейського масштабу.

Київ є наступним після Львову містом в Україні за кількістю пам'яток архітектури (більше 1500). Насамперед такими пам'ятками є спорудження періоду Київської Русі – Золоті ворота (1037), Видубицький монастир (XI), ансамбль Києво-Печерської лаври (XI) та Софіївський собор (1037). За рішенням ЮНЕСКО, спираючись на художню цінність ансамбль споруд Києво-Печерської лаври та Софіївського собору було внесено до списку світової культурної спадщини.

Третє місце в Україні на території України місто-заповідник – Кам'янець-Подільський, що налічує понад 150 пам'яток архітектури. Стара фортеця (XI–XVIII ст.), костели, церкви, цивільні та житлові споруди несуть особливу цінність.

Пам'ятки, пов'язані з колонізацією Причорномор'я стародавніми греками, також були збереженими в Україні. Такими пам'ятками є руїни Пантікапея в Криму, Ольвії в Миколаївській області та Херсонес.

На території України було споруджено чимало замків і фортець, що мають європейське значення, це пов'язано з частими нападами іноземних загарбників на її землі. Замки в Кременці, Ужгороді, Луцьку та Острозі відносять до найцінніших.

Надзвичайно великим і здебільшого негативним на збереження історичних та архітектурних пам'ятників та споруд, є вплив туризму. В зв'язку з цим в Італії багато років були закриті для відвідувань туристами Пізанська вежа, обмежено кількість туристських відвідувань Ватикану, у Римі існує загроза руйнування Сенату. Великій кількості пам'яток середніх віків також загрожує руйнування, зокрема до таких відносяться і Єгипетські піраміди.

Захисники навколишнього середовища останнім часом активізувалися в своїй діяльності. Між виробниками туристичних послуг та захисниками склалися взаємні відносини, що розділяються на три типи:

1. Симбіоз (взаємна підтримка) – виявляється як розумне і контрольоване використання природних ресурсів. Археологічні та природні зони, а також історичні пам'ятники оберігаються та підтримуються.

2. Відносна незалежність – прихильники різних позицій, поважаючи протилежну думку, зберігають ізоляцію та максимально обмежують контакти. Дані взаємини не є характерними для масового туризму.

З погляду туризму збереження і підтримка можуть проявлятися у таких формах:

- стимулювання трансформації старих будинків та просторів у зовсім нові і з новими можливостями в туризмі;
- підвищення відповідальності за адміністративний контроль та управління, яка поліпшує якість навколишнього середовища, а також дає змогу більшою мірою задовольняти потреби туристів;

- активізація збереження природних ресурсів;
- стимулювання відновлення історичних місць, пам'ятників та будинків.

3. Конфлікт – з приводу руйнування навколишнього середовища. В даному випадку проявляється руйнівна активність туристів або ж в повному винищенні туристичних ресурсів, або ж в постійних негативних впливах на соціокультурну систему, наслідком цього можуть бути зміна моральних законів, загального стилю життя і рівня безпеки та ціннісних систем.

1.2 Класифікація архітектурних пам'яток

Архітектурні пам'ятники складають вагому частину в комплексі речових джерел. Зберігаючи відомості стосовно різних аспектів людської діяльності в галузі виробництва як духовних, так і матеріальних цінностей, їх відносять до інформаційно-складних джерел. Спорудження будь яких архітектурних пам'яток, завжди пов'язують з конкретними історичними подіями, практичними потребами суспільства в цілому або ж окремих груп людей чи певних осіб та духовними процесами. Органічною складовою джерельної бази в історії українських дворянських маєтків, старовинних міст і містечок, монастирських комплексів є архітектурні пам'ятки, які поєднують в собі цінну інформацію культурного та історико-краєзнавчого характеру.

Загальноприйнятим є класифікування пам'яток архітектури відповідно до різних ознак. Відтак їх поділяють за призначенням на житлові, господарські, оборонні і поховальні споруди та культові. Часто храми використовувалися як культові і оборонні споруди, а замки в свою чергу – як оборонні і житлові, тим самим виконуючи одночасно декілька функцій. Всебічно проаналізувавши історично важливу інформацію та визначивши основне призначення джерела, можна говорити про багатофункціональність, яка притаманна й іншим різновидам джерел. За місцем походження та часом, за матеріалом, з якого вони споруджені та за технікою створення, так само як і інші групи джерел, прийнято поділяти і архітектурні пам'ятки. Для

істориків, які займаються вивченням архітектурних споруд як історичним джерелом, обов'язково умовою є знання стильових особливостей їх окремих груп. Розроблені в історії архітектури та мистецтвознавстві методи доволі добре допомагають дослідникам. Неабияке коло наукових досліджень, присвячене архітектурним пам'яткам України [2, С. 12–26].

До періоду середнього палеоліту відносять найдавніші залишки житлових споруд на території України .

У с. Молодове, що на Дністрі, під час археологічних досліджень на глибині понад 10 м були виявлені залишки стаціонарного житла круглої форми діаметром близько 5–8 м. Знайдене житло, окрім основної житлової камери, мало ще дві прибудови. Схожі будівлі типу яранги, у зв'язку з похолоданнями, набули розповсюдження саме у пізньому палеоліті. Помешкання кроманьйонців представлені двома видами – літніми та зимовими. Зимове житло – це були достатньо складні будівлі, які розраховані на довготривале використання. Для того, щоб спорудити каркас використовували дерево, кістки ламутів чи північного оленя. Каркас спорудження покривали шкурою тварин. Для виходу диму у покрівлях залишали отвори. Всередині приміщення розміщували одне або два вогнища, для опалення використовували деревину. Жирники забезпечували теплом та світлом. Вони були видовбані в кістці чи камені та залиті жиром. Вхід до помешкання завіщувався шкурами. Загалом такі житлові будівлі мали овальну чи круглу форму і об'єм півсфери, чим і нагадували яранги, які були розповсюджені серед північних народів. З реконструкцією подібних пам'яток можна ознайомитись у Київському природничому музеї можна ознайомитись з реконструкцією подібних пам'яток. [9]

Поряд зимових жител, дослідники знайшли залишки літніх споруд, від яких ще збереглися вогнища. Це могли бути житлові майданчики із легким покриттям. Також неподалік житлових споруд було виявлено місця, на яких виготовлялися знаряддя праці, прикраси та інші необхідні для побуту речі.

До житлового комплексу входили і спеціальні ями, в яких зберігали бивні та кістки мамонтів.

Поява на теренах України перших споруд, які мали суспільне і обрядове призначення, притаманна періоду пізнього палеоліту. Досліджуючи найбільшу споруду Мізинського поселення, яке знаходилось на Чернігівщині, дослідники зробили висновок, що кроманьйонці використовували цю споруду, як «будинок обрядів». Через деякий проміжок часу споруда обвалилася, заховавши під товстим шаром будівельних кісток предмети, які використовувались під час обрядів і свят, в тому числі і рідкісний набір ударних інструментів, виготовлених із кісток мамонта й північного оленя.

Появу нової техніки будівництва житлових споруд, вчені пов'язують з настанням епохи мезоліту.

Біля села Осокорівка (Надпоріжжя), археологи виявили залишки п'яти жител, які були розташовані по колу та мали прямокутну форму. В центрі одного з таких жител, яке за площею налічувало 30 м², було розміщене вогнище. Опорою для таких будівель служили дерев'яні стовпи, а стіни обплітали лозою та обмазували глиною. Дах перекривали гілками або ж шкурами тварин. Ці споруди можна вважати прообразом майбутніх житлових споруд різних землеробських осілих племен, які заселяли територію України в ті часи. [13, с.18]

Поява перших спеціально влаштованих могильників в епоху неоліту, пов'язана з ускладненням поховальних обрядів. З часом вони перетворилися на складні споруди. Для того, щоб їх збудувати, використовували дерево та камінь. Традиція побудови поховальних курганів була притаманна багатьом кочовим племенам та зберігалася на українських територіях протягом близько трьох тисячоліть. Найбільш відомими з них є скіфські кургани Куль-Оба, Солоха, Чортмлик, що датуються кінцем V–IV ст. до н. е. [13, с.10]

Також в епоху енеоліту з'являються й перші протоміста на території України – найбільші з них це поселення трипільців, які були виявлені

археологами неподалік сіл Доброводи, Майденецьке, Володимирівка. Деякі поселення були оточені ровами, а інколи навіть в кілька рядів, всередині укріплень розташовували різні господарчі, культові і житлові споруди. Поселення трипільців, що заселяли південну степову територію України, як будівельний матеріал вже використовували каміння.

Унікальне поселення племен ямної культури (бронзовий вік), що знаходилось поряд с. Михайлівка на Херсонщині є однією з найдавніших оборонних споруд на землях України. Дане поселення розташоване на двох пагорбах з крутими схилами і частині плато, яка примикає до них. Площа поселення становила приблизно 1,5 га. Оточуючі оборонні споруди, склалися з системи ровів і стін. З боку плато по схилу пагорба було споруджено стіну довжиною 60 м. Згодом перед головною лінією укріплень були збудовані ще декілька стін задля додаткового захисту від можливих нападів. Кам'яні рови та стіни, що межували з дерев'яним частоколом, склали замкнуту оборонну систему. В деяких місцях висота залишків стін становить більше 2 м. такі стіни були викладені із великих плит вапняку різних розмірів, здебільшого вони були необроблені. Залишки цих великих оборонних споруд говорять про достатньо високий рівень будівельної справи на півдні України на той час.

Детальне дослідження залишків давніх будівель дає підстави стверджувати, що до початку грецької колонізації Північного Причорномор'я населення, яке проживало у різних регіонах сучасної території України, володіло навичками спорудження різноманітних об'єктів житлового, господарського, культового та оборонного призначення, використовуючи при цьому такі поширені матеріали, як дерево, глина, камінь тощо. Втім справжні пам'ятки архітектури, які споруджувалися за допомогою певних проектів, та з дотриманням відповідної технології, з'явилися на півдні України лише в таких грецьких містах-колоніях як Ольвія, Херсонес та Пантікапея.

Греки північного Причорномор'я наслідували традиції містобудування часів античності. В переважній більшості випадків використовували принцип прямокутного регулярного планування в межах як окремих районів, так і всього міста (Херсонес). В архітектурі також дотримувались античних зразків. Проте поступово у типах, конструкціях і декорі будинків з'явилися деякі місцеві мотиви, нові художні образи та оригінальні елементи. В архітектурі і мистецтві Боспора, найбільш яскраво проявився різноплемянний вплив, якого зазнала культура північно-причорноморських полісів.

До нашого часу у вигляді фрагментів дійшли Архітектурні пам'ятки грецьких міст. Залишки фундаментів, вівтарів, окремих ордерних деталей: бази, барабани, капітелі колон, залишились від споруд культового призначення. Завдяки цьому вчені здійснили науково обґрунтовані графічні реконструкції храмів у Ольвії, Пантікапеї та ін. Пританейон у Пантікапеї можна віднести до реконструйованих графічно монументальних споруд (II ст. до н. е.), подвір'я цих споруд було оточене доричними портиками. При будівництві невеликих споруд громадського призначення, а також житлових будинків поширеним був аттичний ордер, який використовувався в той час. При плануванні і конструктивних особливостях останніх найбільше відображені місцеві особливості. В Північному Причорномор'ї високого рівня досягло ще й будівництво та декоративне оздоблення склепів. Найвідоміші пам'ятки такого типу відкриті на Боспорі. Це склепи Царського та Золотого курганів IV ст. до н. е., Васюринської гори – III ст. до н. е., пантікапейські – II ст. до н. е. В одному з останніх зображено сцену битви пігмеїв з журавлями. Зображення вершника і жінки, що сидить біля юрти, у склепі Анфестерія (II ст. до н. е.) теж є не менш цікавими. Невід'ємним атрибутом не тільки поховальних, а ще й житлових та громадських споруд були пам'ятки монументального живопису. [6]

Спорудження господарчого та оборонного характеру несуть джерельне значення. Рідкісну пам'ятку стародавнього землеробства, а саме розмежування території на Гераклейському півострові також варто згадати

серед пам'яток Херсонесу. Військово-господарчі комплекси, було збудовано в першій половині IV ст. до н. е. під їх захистом відбувалося освоєння нових земель. Із застосуванням єдиного модуля, територія Гераклеїського та Маячного півостровів, до останньої чверті IV ст. до н. е., була розмежована на більше ніж понад 400 ділянок площею 17,6 і 26,4 га, вони були відокремлені дорогами одна від одної. Всі ділянки були поділені кам'яними огорожами на квадрати 210 x 210 м, а ті в свою чергу поділялися на поля площею від 0,27 до 1,57 га. Саме ці поля оброблялися херсонесцями. До власності храмів відносилась десята частина всіх оброблюваних угідь. Із резервного фонду, наділялися землею нові громадяни. Не дивлячись на те, що частина «наділів» впродовж останніх століть зазнавала руйнації та не збереглася у первісному вигляді, розмежована територія на Гераклеїському півострові і в наш час вважається еталонною та використовується для вивчення античного розмежування вченими багатьох країн світу, оскільки в інших місцях такі пам'ятки не збереглися. Останнім часом на півострові здійснюються масштабні дослідження, в яких беруть участь працівники Національного заповідника «Херсонес Таврійський» та американські вчені під керівництвом Дж. К. Картера. Не менш важливими пам'ятками господарського призначення на території Херсонесу є будівля монетного двору, ями для засолки риби та водогін. Система могутніх захисних мурів із кріпосними вежами й баштами оточувала Херсонес. В деякі періоди загроза з боку сусідніх народів була настільки відчутною, що для укріплення своїх оборонних споруд використовувалися навіть надгробки з території Некрополя, які розташованого поблизу. [31, с.13–30]

Варто відзначити, що деякі рештки споруд часів античності з часом застосовувалися в ранньохристиянському будівництві. Херсонес був Найбільшим таким осередком, про це свідчать залишки фундаментів і стін 27 церков та каплиць. Давні церкви мали форму рівнобічного «грецького хреста». V–VI ст. датуються округлі будови – ротонди, VII–IX ст. – базиліки, хрестильні-каплички. Останній тип споруд поєднував в собі риси базиліки і

хрещатої будови. Всі споруди перекривалися, здебільшого дерев'яною стелею, а склепіння мали лише ротонди і апсиди. Знайдені рештки мозаїк та архітектурних деталей засвідчують про високий рівень розвитку будівельної справи, яка знаходилась на Чорноморському узбережжі під впливом Греції, Кавказу та Малої Азії.

Для старокнязівської доби характерне масштабне будівництво на теренах України. На думку вчених, безперечним є той факт, що в X–XI ст. в Україні переважали зразки візантійського будівництва – так званої середньої доби розвитку візантійського мистецтва, за якої виник особливий тип церков, який поширювався на берегах Чорного моря, а також у Болгарії, Вірменії, Грузії, та Македонії. [33, с. 385]

Наразі неможливо детальніше розглянути джерельне значення всіх пам'яток архітектури України, починаючи від давньоруського періоду і до наших днів. Саме тому переважно кількість уваги ми зосередимо на розгляді культових споруд та їх ролі в історії культури України.

Таким чином, можемо сказати, що пам'ятки є цінним джерелом вітчизняної культури та історії, які містять в собі багатопланову інформацію, яка стосується стосовно різноманітних аспектів минулого нашої території. Дослідникам це дає змогу порівняти, уточнити й підтвердити або ж за необхідності спростувати відомості інших джерельних комплексів.

РОЗДІЛ 2

ЦИВІЛЬНА АРХІТЕКТУРА КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО ЯК ОБ'ЄКТ ЕКСКУРСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

2.1 Кам'янець-Подільський старий замок

Час неспинно йде вперед, спалюючи на своєму шляху, все що йому зустрічається і залишає після себе тільки попіл. Той, хто зміг вберегтися в цьому шаленому вирі історії, назавжди стає легендою. Однією із таких легенд є Кам'янець-Подільська фортеця. Залишивши вцілілий замок на своєму місці, час немов пожалів його. За весь період існування замку, йому не стали страшними ні плин часу, ні навали ворогів у різні епохи. Більше ніж тисячу років, фортеця залишається на сторожі спокою жителів міста.

Серед історичної частини міста, яка багато років була незмінною і знаходиться ця фортеця. Саме через цю обставину, Кам'янець-Подільський і називають музеєм під відкритим небом. Місто спільно із фортецею належить до Національно історично-архітектурного заповідника «Кам'янець». Дана фортеця відноситься до семи чудес України, а також занесена в Список пам'ятників світової спадщини ЮНЕСКО. [36]

На даний час фортеця є відкритою і доступною для всіх охочих її відвідати, адже часи коли її стіни були неприступними, вже давно минули. Зараз місто має можливість похвалитися однією із найстаріших ратуш України, що була збудована ще в XV ст., а також спорудами XI ст. [29]

Вид на Кам'янець-Подільську фортецю зображено у додатку А.

Наразі достеменно невідомо, в який саме час було зведено першу оборонну споруду в цьому місці. Досі на цю тему серед вчених поширюються суперечки. Одні вчені схиляються до думки щодо IX ст., інші ж – до XI ст. Думка вчених сходиться лише в тому, що в XI ст. на цьому місці стояв дерев'яний частокіл, що оберігав частину Галицько-Волинського князівства. У XIII ст. дерево замінили каменем, такий вибір був пов'язаний із

пожежею, що сталась раніш. Проте, такі зміни не зберегли місто від жорстокості хана Батия. В 1240 році йому вдалося знищити половину жителів Кам'янця-Подільського, а іншу частину, що вціліла він поневолив на довгих сто років. Істотні зміни в історії даної фортеці відбулися в 1362 році. Литовському князю Ольгерду, під Синіми водами вдалося повністю розбити навалу ворогів, тим самим врятувавши славнозвісну фортецю. З того часу замок став власністю п'ятьох братів і в той же час племінників князя Ольгерда, а саме: Федора, Юрія, Олександра, Бориса і Костянтина.

В той час у фортеці починається нове життя, адже саме тоді було розпочато масштабну її відбудову, завдяки всім небайдужим, які допомагали в цій справі. Цими людьми були римські папи, шляхтичі і купці. Для фортеці, то був найкращий період, бо вона набувала нових яскравих і більш сучасних ознак. Після смерті литовського власника твердині, Вітовта, між спадкоємцями розпочалась міжусобна війна. У зв'язку з цим замок перейшов до рук польських так званих «лівих» рук. До 1793 року включно замок в Кам'янці-Подільському став центром польського воєводства, а також стратегічним королівським містом.

Після 1812 року Кам'янець-Подільська фортеця втрачає свою оборону функцію через розширення Південних кордонів імперії. Тому в уявленні росіян фортеця була потрібнішою для обмеження чужої волі. [12, с.50–51]

Лише в часи Першої світової війни фортеця змогла повернути собі статус оборонного стратегічного пункту.

Через Громадянську війну, яка принесла багато печалі на українську територію і зробила фортецю умовним трофеєм то для українців і більшовиків, то для німців і австрійців. Лише один раз за весь час своєї тяжкої історії, Кам'янець-Подільський належав Україні.

Важливо звернути увагу на те, що фортеця за час свого існування лише два рази піддавалася ворогу. Перший раз це сталося під час монголо-татарської навали в 1240 році і другий раз, в 1672–1676 рр. під час польсько-турецької війни. Аби повернути місто християнам, необхідно було 27 років.

На території всієї Європи не знайдеться аналогових споруд Кам'янець-Подільської фортеці. Неймовірний людський труд і природний ландшафт створили з твердині недосяжну мрію. Розташована фортеця на півострові, що оточений з трьох боків стрімкими скелястими обривами і річкою Смотрич. Від того і кажуть, що фортеця ніби «збудована Божою рукою». При появі ворогів, каньйон одразу ж наповнювався водою. Завдяки такому виду оборони, фортеця була ще більш недосяжною для ворога.

Вся споруда поділяється на Старий та Новий замок. В самому серці фортеці знаходиться Старий замок. Загальна площа цього замку становить 1,5 га. За своїм виглядом він нагадує неправильний чотирикутник, в якому розміщені 11 веж. ліворуч від входу на південь розташовані: Тенчинська, Ляська і Папська, а також вежа Ковпак; одним рядом із заходу вистроєні: Денна, Нова і Західна вежі; з північного боку праворуч від входу знаходяться Південний і Північний бастіони, а також вежі Лянцкоронська, Водяна, Комендантська, Чорна та Рожанка. [12, с.88]

В одній із легенд про фортецю говориться похід на Кам'янець-Подільський турків. Осман II, турецький султан, перемігши Хотин вже готувався взяти Кам'янецький замок, взявши з собою військо з 200 тисяч чоловік. Але прибувши туди він не міг відірвати погляду від фортеці чи то її неприступність його налякала чи можливо навпаки заворожила. Здивований султан запитав у свого слуги: «Хто збудував цей прекрасний замок?», не менш вражений слуга відповів: «Певно що сам Аллах, своїми руками!» на що Осман II сказав: «Тоді самому Аллахові і завойовувати це місто!» і в цю ж мить султан повернув свої війська назад, назавжди покинувши ці землі.

Відтворюючи сцени з минушини камери тортур із механічними манекенами навіюють моторошний холод. Символом та оберегом від злиднів стала боргова яма, до якої раніше потрапляли не платники податків. Існує таке повір'я що якщо там залишити монетку, то у вас ніколи не буде боргів. [11]

Вночі та вдень на території Старого замку, його веж і підземелля проводять театралізовані екскурсії. Гості замку мають справжню можливість здійснити подорож у часі, адже місцевий екскурсовод і його помічники докладають до цього безліч зусиль, наповнюючи екскурсії цікавими історіями, танцями і піснями. [21]

2.2 Споруди цивільного призначення як об'єкти туристичного маршруту

Польський магістрат (міська Ратуша)

Після того як у 1374 році Кам'янець-Подільський отримав Магдебурзьке право, в самому центрі міста було збудовано будівлю Польського магістрату. В Україні ця Ратуша вважається найстарішою і вона є головною цивільною будівлею Старого міста. Ратуша представлена восьмиярусною вежею з годинником і двоповерховою будівлею Ради. Будівля зведена в готичному стилі, проте з плином часу на ній залишився відбиток різних архітектурних стилів. Музей «Кам'янець – середньовічний суд» із виставкою знаряддя тортур, було відкрито в багаторівневому підвалі. Кафе «Ратуша» в той же час знаходиться на першому поверсі. А музей грошей та музей історії Магдебурзького права, розташовані на другому поверсі. За допомогою підземних ходів, будівля магістрату з'єднана з іншими об'єктами міста. [17]

Польський магістрат (міська Ратуша) зображено у додатку Б.

Руський магістрат

Будинок російського в'їта Кириака, в якому в 1658–1670 рр. розташовувалося управління російського (тобто українського) кварталу міста, зараз займає адміністрація Національного історико-архітектурного заповідника «Кам'янець». Права української громади на самоврядування польський король Ян Казимир затвердив в 1658 г. Коли українська громада була позбавлена права на самоврядування і російський магістрат був розформований, приміщення використовувалося для зібрань подільського дворянства, пізніше – як театр. У 1805–65 рр. тут була духовна семінарія, в

якій в 50-і роки вчилися відомий український поет С. Руданський і письменник А. Свидницький. Будівлю Руського магістрату також називають «Будинок з драконом» за характерний водостік на фасаді.

Вірменська криниця

На польському ринку Кам'янця-Подільського біля Ратуші, був зведений масивний восьмикутної форми павільйон, над вірменським колодязем, що був відкритий в 1638 році. За вказівкою польського короля Владислава IV Вази, його прорубали у суцільній скеляній породі і глибина за різними даними становила від 40 до 55 м. Даний колодязь мав бути головним джерелом питної води для містян. Спираючись на одну із легенд, маємо таку інформацію, що будівництво колодязя велося на крадені кошти. Ці кошти були завіщані багатим вірменським купцем Нарзесом. Але воду визнали непридатною для пиття через її надмірний вміст солі. Жартома цей колодязь називають «пам'ятником корупції». В місцевому архіві віднайдені матеріали про дослідження криниці в березні 1889 року, що відбувалось під керівництвом міського архітектора Мойсея Йосиповича Баллога. По закінченні робіт з очищення криниці від мулу та бруду, що тривали 12 днів, на дні знайшли майже сотню старих бомб. Також виявилось, що дно колодязя являє собою суцільну гладку плиту без жодних отворів, а вода поступає з великої кількості щілин у стінах, які майже непомітні. На протязі довгого періоду павільйон колодязя використовували як приміщення складу. Наразі він є виставковим залом. [43, с.15–17]

Вірменська криниця зображена у додатку В.

Кафедральний костел св. апостолів Петра і Павла

Головною культурною спорудою Старого міста є кафедральний костел Петра і Павла. В XIV ст. в Кам'янці-Подільському з'явився чернечий орден домініканців який і збудував Петропавлівський костел. У 1502–1517 роках споруду Мурованого костелу приписують єпископу Я. Бучацькому. У 1672–1699 роках в період турецького панування до храму був прилаштований 36-метровий Мінарет, який використовували як головну мечеть. згідно з мирним

договором після того як повернулися поляки Мінарет зберегли, проте на ньому була встановлена позолочена статуя Мадонни. Нині єдиний у світі християнським храмом з мінаретом залишається Петропавлівський кафедральний костел у Кам'янці-Подільському. В цьому костелі зберігається надгробок 21-річної Лаури Пшездецької. Коли дівчина прогулювалася верхи на коні, впавши з нього вона зламала хребет, що і стало причиною її смерті. Через декілька років згорянні батьки Звернулися до скульптура котрий створив із мarmуру справжній шедевр. Красуня з тінню посмішки на обличчі виглядає сплячою і скорботний ангел вже опустив згаслий факел, а не дочитана книга так і залишилася відкрита на 21 сторінці. Цю скульптуру досить часто називають «Сплячою царівною». Триумфальна арка, яка була збудована на честь приїзду останнього польського короля Станіслава Августа у 1781 році, веде у двір Петропавлівського Костелу. У часи кам'янецького єпископа Міхала Дзялинського, протягом 1646–1648 років, добудовано теперішній пресбітерій, що змінило внутрішній устрій храму, облаштовано скарбницю. Екскурсії до нього проводять у вільний від богослужінь час.

Вид на кафедральний костел святих апостолів Петра і Павла зображено у додатку Г.

Церква св. Йосафата

Ченці ордена тринітаріїв, що спеціалізувалися на викупі невільників з турецького полону у XVIII заснували Тринітарський костел у Кам'янці-Подільському. Даний костел збудований в стилі бароко. Стрункість пілястри тосканського ордеру надають особливого вигляду головному фасаду. Фасад завершений фронтоном, що прикрашений скульптурами та вазами. Обгороджена будівля кам'яною стіною. Ворота прикрашені статуями засновників Тринітарського чернечого ордену Жана де Мата і Фелікса Валуа. На сходах огорожених парапетом розташована статуя Діви Марії. По закінченню Другої світової війни у Тринітарському костелі були розміщені фонди Хмельницького обласного державного архіву. На даний час цей костел є греко-католицькою церквою Святого Йосафата. [47]

Церква святого Йосафата зображена у додатку Д.

Кушнірська башта

Однією з найбільших оборонних споруд фортифікаційної системи Кам'янця-Подільського є семиярусна вежа Стефана Баторія. Вежа є верхньою частиною комплексу Польської брами, що в свою чергу є одним із трьох в'їздів у Старе місто. Через те що пологий берег річки Смотрич в даному місці полегшував ворогам штурм, вона мала велике фортифікаційне значення. 1564–1585 роках на місці стародавніх воріт, за кошти польського короля Стефана Баторія була збудована дана вежа за що і була названа в честь нього. Після того як у XVII ст. її відремонтував ремісничий цех кушнірів її також стали називати і Кушнірською. За часів короля Станіслава Августа у 1780-х роках комендантом Кам'янець-Подільської фортеці Яном Де Вітте було добудовано вежу до семи ярусів і прилаштовано прямокутний корпус. До наших днів збереглося багато різних елементів декору. Башта в плані має форму підкови. Вхід розташований з боку південного фасаду. В архітектурі башти збереглися елементи декору, виконані з білого каменю: вінчаючий карниз, віконні та дверні обрамлення. Цікавий інтер'єр створюють внутрішні стіни з арочними проходами.

Миколаївська церква

Єдиною спорудою яка в первісному вигляді дійшла до нас з XIV ст. є Миколаївська церква. Вона була побудована в 1398 році на основі давнішого храму вірменськими поселенцями під керівництвом С. Котлубея. Товщина стін храму оборонного типу досягає 1,5 м. Потужні контрфорси які підпирають стіни, а також маленькі віконця-бійниці доповнюють суворий образ храму. До одного із контрфорсів вмонтований вірменський кам'яний хрест-хачкар. Вся будівля не має жодного декору як зовні так і всередині. Біля церкви розташована триярусна дзвіниця. Висота цієї дзвіниці становить 19 метрів. [15, с. 56]

Хрестовоздвиженська церква

В передмісті Кам'янця-Подільського на вузькій прибережній смузі річки Смотрич, під стінами Старого замку, знаходиться дерев'яна Хрестовоздвиженська церква з дзвіницею. Церква була збудована у XVIII ст. на місці храму який існував у XVII ст. Фундамент будівлі виготовлений із каменю-вапняку. Сама ж будівля тризрубна та має ганок і різницю із північної сторони та прибудовану із заходу з дзвіницею. Хрестовоздвиженська церква є яскравим прикладом подільської школи народного дерев'яного зодчества.

Домініканський монастир

У найвищій точці старого міста знаходиться домініканський костел Святого Миколая, він вважається одним з найдавніших храмів Кам'янця-Подільського. Вперше монастир був згаданий в 1362 році. Костел збудований із дерева, а тому у 1420 році він вигорів вщент. У XVI ст. рід Потоцьких, що опікувався домініканцями, дав нове життя монастирю. В період турецького панування цей костел був перебудований під мечеть в честь коханої дружини султана Хасекі – Рабії-Гюль-Нуш. У будівлі було встановлено біло-кам'яний мусульманський амвон, який зберігся і до цього часу. У 1754 році за кошти М. Потоцького було закінчено реставрацію костелу Святого Миколая. На фасаді споруди види можна побачити герб «Пилява» роду Потоцьких і скульптуру «Пес із факелом». Двоповерховий будинок, у якому жив Потоцький було побудовано зліва до костелу. За часів навали і захоплення турками-османами міста, костел перетворений на мечеть кам'янецьких пашів. Від цього часу залишилась гарно різьблена проповідницька кафедра (зроблена з двох мармурових блоків, покинута османами). У наш час костел Святого Миколая належить до католицького ордену Паулінів. [23]

Церква Святої Трійці

В 1722 році, монахами-василіанами на території Кам'янця-Подільського було засновано греко-католицький монастир Святої Трійці. Проте вперше православна Троїцька церква була згадана в 1582 році. Існує також думка що на цьому місці у XIII–XIV ст. знаходився древніший храм. В

період панування турків церкву було перетворено на мечеть і згодом, після їх відходу вона переходить до греко-католиків і стає соборною. Двоповерховий кам'яний флігель із теплою церквою Антонія і Феодосія Печерських було прибудовано до Монастирського корпусу у 1836 році. У 1855 році з додаванням церкви православних форм її реконструкція була завершена. [22]

Церква Святих апостолів Петра і Павла

Однією із найдавніших церков у Кам'янці-Подільському є церква Святого Петра і Павла. Наразі невідома точна дата коли вона була збудована, але під час реконструкції будівлі у 1834 році, на одному із елементів будівлі було знайдено дату 1580. Одними із перших документів, які засвідчували про існування Петропавлівської церкви були документи 1591–1593 років. На місці зруйнованої під час турецької окупації з дзвіниці була збудована нова дзвіниця в стилі ампір. Архітектура храму подільська. Згодом в умовах суворого прикордоння споруди виконували здебільшого оборонну функцію та втрачали свій зовнішній декор. Тільки триконхова (нагадує вигляд трилисника) церква Святого Петра і Павла одна із православних храмів оборонного типу, що знаходиться на території Кам'янця-Подільського яка збереглася до цього часу. [3]

Руська брама

Руські ворота (Руська брама) – унікальна гідротехнічна фортифікаційна споруда Кам'янця-Подільського, яка становила разом з Польськими воротами систему для затоплення каньйону річки Смотрич у разі небезпеки. Будівництво почалося імовірно в 1527 р. Ансамбль Руської брами складався з 8 веж, барбакана, які сполучали оборонні стіни протяжністю 230 м та повністю перетинали каньйон шириною 90 м. У місці перетину русла річки в стіні були шлюзи. У XVI–XVII ст. в результаті частих повеней прибережні зміцнення Руської брами почали руйнуватися, і до кін. XVII – поч. XVIII ст. обрушилися чотири башти. Збереглася Годинна, Надбрамна, Привратна, Прибережна башти і Барбакан. В даний час проведена реставрація. Частина

приміщень Руської брами використовується як творча майстерня гончарів, планується створення культурно-ремісничого центру.

Нижня Польська брама

До унікальної гідротехнічної фортифікаційної споруди у Кам'янці-Подільському, яка слугувала одночасно міськими воротами, обороною вежею та греблею належить Польська брама. Відомий військовий інженер І. Претвич, який проводив реконструкцію Кам'янець-Подільської фортеці у той час, також брав участь у будівництві цієї брами. Стіна-дамба яка перетинала каньйон та 5 веж по обидва боки річки Смотрич утворювали комплекс Польської брами. В період звичного часу дамба тримала високий рівень води на річці, що вище міста. Якщо загрожувала небезпека, то вода через шлюзи запускалась в каньйон, котрий був замкнений розташованими нижче за течією воротами й рівень річки підіймався, тим самим створюючи водну перешкоду ворогам. На жаль до кінця XVII ст. через надто часті повені дамбу було зруйновано й до сьогоднішнього часу збереглися лише Прибережна, Наскальна, Надворітня башти, а також барбакан. З XIX ст. коли їх передали ковалям, то і називати відповідно стали ковальськими вежами. На другому березі річки видніється Настінна вежа, котра знаходиться на приватній території. До Петропавлівського костелу можна піднятися по сходах Фаренгольца від Польської брами. [6]

Нижня Польська брама була кардинально реконструйована у XVIII ст., коли стару дорогу від броду до брами визнали недостатньо захищеною й потенційно небезпечною для оборони міста. Тоді дорогу на Польських фільварках продовжили майже до брами, облаштувавши проїзд у березі каньйону та звівши міст понад руслом Смотрича. У стіні Прибережного муру вимурували новий в'їзд до внутрішнього двору брами. Тоді проїзд через брами Барбакану і Надбрамної башти втратив своє значення. На 1834 р. рештки шлюзів, двох Прибережних башт були частково розібрані і згодом засипані землею при піднятті рівня дороги та будівництві нового мосту через Смотрич, розміщення якого збережено у сучасній споруді. Надбрамна башта

була віднайдена у 1960-х роках і реставрована 1980 р., але її дах згорів 1994 р. На початку 2009 р. частина башти обвалилась. Башта була відновлена з відхиленнями відтворенні її автентичних форм (готична форми арки проїзду, розташування і розмір бійниць). [46]

Казарми Яна де Вітте

Великий комплекс споруд казарма Кам'янець-Подільського замку особливо гарно виглядають і з протилежного боку каньйону Смотрич, із пішохідного мосту або ж від Покровської церкви, яка знаходиться в дендропарку. [37] Ці казарми були спроектовані задля розташування військового гарнізону комендантом кам'янецького замку Яна де Вітте, а збудовані вони були в кінці XVIII ст. архітектором С. Завадським. Янові де Вітте проект Завадського не подобався й він вдавався до критики, намагаючись щось змінити. Але деякі його зауваження були дійсно вартими уваги. Зі сторони річки споруда виглядає наче фортеця завдяки масивним опорним стінам і вікнам-бійниць.

Замковий міст

На вигляд Замковий міст, який з'єднує фортецю зі Старим містом нагадує суцільну кам'яну стіну. Проте насправді вона має вигляд так званого саркофагу, котрий розміщує всередині більш давню споруду. В основі нині існуючого моста, по одній із версій розміщена споруда римської епохи. Замковий міст збудований над каньйоном Смотрича, в місці, де петля утворює тонкий перешийок, який і відокремлює Старе місто від материка. Говорять, що Замковий міст, є єдиним мостом у всьому світі, що побудований вздовж, а не поперек русла річки. По обох кінцях мосту стояли вежі, а 1876 року для розширення дороги розібрали велику башту Святої Анни на західному кінці мосту з боку Старого замку (меншу башту на східному кінці мосту з боку міста ще 1672 року зруйнували турки). Того ж 1876 року міст розширили: кам'яні бар'єри по боках знесли, зробили дерев'яну настилку на кам'яній основі мосту, а по боках, на виступах,

влаштували дерев'яні тротуари та перила. Міст зробився зручнішим для проїзду, але втратив свою давню оригінальність.

Теперішній вигляд Замковий міст отримав у XVII ст. в часи, коли Кам'янець-Подільський був захоплений турками. Використовуючи камінь від розібраного монастиря Босих Кармелітів, турки перебудували міст. З того часу цей міст називають Турецькими мостом. Зі сторони міста збереглися Вірменський бастион та масивні оборонні споруди Міських воріт. У приміщенні колишнього каземату-лабораторії нині знаходиться кафе.

Вид на Замковий міст зображено у додатку Е.

Новопланівський міст

Старе Місто з так званим Новим планом, який є нинішнім адміністративним центром міста у Кам'янці-подільському, з'єднує Новопланівський міст. У зв'язку зі зростанням населення у губернському центрі Кам'янця-Подільського та чиновницького апарату стало замало місця у середньовічних стінах, у них з'явилася ідея розширити місто за межі каньйону Смотрич. У 1872 році розпочалося будівництво й Новопланівський міст з дерев'яним настилом на кам'яних биках був введений в експлуатацію. Разом із будівництвом моста, міський садівник заклав парк. З Новопланівського мосту над каньйоном Смотрич відкривається прекрасний вид на середньовічні вежі і стіни Кам'янця-Подільського. Над стрічкою ріки із природними водоспадами видніються скелі та парк із фігурами оленів. [19]

Вид на Новопланівський міст зображено у додатку Є.

Турецькі бастиони

До частини фортифікаційних систем Старого міста Кам'янця-Подільського належить Турецький бастион. Він належав до системи північно-західних укріплень, головною частиною, якої були Польські ворота. Після того як частину фортеці, яка найбільше підходила для обстрілу ведучої до замку дороги, вдосконалили турки під час окупації Кам'янця в 1672–1699 роках, він і отримав свою назву Турецький бастион. Даний бастион має вигляд великої чотириъохарочної споруди із казематованими приміщеннями, дерево-

земляними брустверами та амбразурами для гармат. Чотири приміщення давніх казематів мають анфіладну планувальну структуру. Розміри приміщень однакові: ширина 6 метрів, довжина 9 метрів. Вхід до них розташовувався через кам'яний тамбур при наріжному казематі (тепер закладено). Всі приміщення каземату перекрито коробчатими склепіннями й на половину своєї висоти засипано. Комендант та військовий фортеці у 1753 році провів ремонт із улаштування кам'яних брустверів на високій багатопролітній аркаді. На початку XIX ст. кам'яні склепіння казематів було перебудовано та стали використовувати як складські приміщення. [42]

Картинна галерея

У колишньому навчальному корпусі Духовної семінарії на площі Вірменський ринок розташований художній музей Кам'янця-Подільського. В православній семінарії Кам'янця-Подільського навчалися М. Леонтович, А. Свидницький та інші. В музеї представлена колекція ікон багатьох релігійних конфесій, а також твори графіки, скульптури та живопису XVII–XX ст. Картинна галерея розташована в пам'ятці архітектури кінця XVIII століття. Крім постійної експозиції, залах галереї регулярно проводяться тематичні виставки, презентації та урочисті події, організовані як установами, так і приватними особами. [35, С. 127–135]

Отже, кожне місце має ресурс з цього списку, але територія стає привабливою для туристів, коли є певна концентрація об'єктів культурної спадщини. Для досягнення високої туристичної привабливості та максимального соціально-економічного ефекту туристичний центр повинен мати сучасну та розвинену матеріально-технічну базу туризму та туристичну інфраструктуру. Також дуже важливо донести до туристів унікальність культури того чи іншого регіону. Для досягнення цієї мети необхідно розумно і творчо підходити до організації культурно-пізнавального туризму.

РОЗДІЛ 3

САКРАЛЬНІ ПАМ'ЯТКИ КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО В ТУРИСТИЧНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

3.1 Православні архітектурні пам'ятки Кам'янця-Подільського

Церква Покрови Пресвятої Богородиці.

Замкова церква Покрови Пресвятої Богородиці є найдавнішою Покровською церквою Кам'янця-Подільського. Дана церква була збудована князями Коріатовичами. Нинішню назву церква отримала наприкінці XVIII ст.

Згадки про цю церкву з'явилися вперше у документі «Здачі замків Кам'янця» у 1494 році. Вважається, що її створили князі Коріатовичі. Також існує поширений переказ, в якому говориться про те, що раніш тут функціонував православний Воскресенський монастир. А після його закриття у 1452 році було розміщено парафіяльну церкву. [47]

В часи окупації міста турками в 1672–1699 рр. церква припинила своє існування. Пізніше, приблизно у 1730 році на території старої церкви збудували нову на честь Воскресіння Христового. Дерев'яна Свято-Покровська церква проіснувала до 1861 року.

Будівництво нової церкви почали у 1845 році. На той час її розташування було змінено і вона знаходилась поряд Нового міста. Освячення церкви було проведено 20 жовтня 1861 року.

В той час як було закрито Свято-Миколаївську церкву, то її святиню було перенесено на зберігання у Покровську церкву. Проте 19 липня 1991 року ікону Святого Миколая під егідою Хмельницького і кам'янець-Подільського єпископа, було врочисто перенесено у Свято-Миколаївський храм.

В наші дні у Покровській церкві в Кам'янці-Подільському знаходяться ікона Святителя Миколая VХІІ ст. та ікона Іонна Предтечі. Важливим фактом є те, що у 2007 році ікона Іоанна Предтечі замироточила. [45]

Будинок духовної консисторії.

У цього будинку доволі цікава історія. Ділянка землі, на якій нині знаходиться цей будинок, в VІІІ ст. належала графу Федору Потоцькому. Разом із кам'яною спорудою цю ділянку він подарував Приказу Громадської опіки.

Через те, що з плином часу споруда розвалилась зовсім, Приказ у 1807 році продав цю ділянку разом з двома кам'яними погребами та залишками стін архітектору Антонію Тіренбергу. Тіренберг зніс ці руїни та за два роки збудував кам'яний житловий будинок. Після смерті Антонія Тіренберга будинок став належати його дружині Шарлотті Тіренберг. [19, с. 45]

Вздовж східного фасаду довжина будівлі 45,6 м, а вздовж північного – 39,4 м. Ширина в центральній частині споруди 20,4 м. Структура плану змішаного типу, секційна і коридорна із одностороннім розміщенням приміщень.

Для Подільської духовної консисторії, яка містилась у тісному цегляному будинку при церкві Іоанна Предтечі, в ті часи необхідне було приміщення. Тому у 1864 році консисторія придбала будинок в Шарлотти Тіренберг. Архітектором Симеоном Учтою було складено план внутрішньої перебудови флігеля і головного будинку. Після того як закінчились роботи, то у головному будинку розмістили відділи консисторії, а в флігелі – архів.

В 1917 році, після лютневої буржуазної демократичної революції, в Кам'янці-Подільському створили першу Раду робітничих депутатів. Згодом вона об'єдналась із Радою солдатських депутатів. Спочатку Рада розміщувалась у приміщенні колишнього буфету на Старому бульварі, а потім влітку 1917 року перемістилась до будинку колишньої духовної консисторії. [3]

Будинок з флігелем у 1925 році був переданий Кам'янець-Подільській повітовій міліції та використовувався як житло.

У післявоєнні часи тут знаходились агрономічна і ветеринарна школа, згодом гуртожиток обласної школи.

В 2000 році будинок передали до власності Хмельницької та Кам'янець-Подільської єпархії Української автокефальної православної церкви. В східній частині першого поверху будинку було облаштовано церкву Преображення Господнього.

Вірменський храм і його скарб

Протягом багатьох століть Вірменський храм залишався головною окрасою міста і центром життя його мешканців. Але в ХХ ст. на початку революційних перетворень, святиню зачинили, а в часи воєвничого атеїзму її було зруйновано потужною вибухівкою. Тоді місто втратило найцінніші споруди, що створювали неймовірне обличчя Кам'янця-Подільського. Територія колишньої церкви заростала деревами та кущами, а камінь зі зруйнованого храму використовували у будівництві житла.

На початку 70-х років ХХ ст. , в той час коли в Кам'янці проводили реставраційні роботи, розпочалося відродження храму. Перші архітектурні обміри залишків фундаменту було розпочато у 1972 році, для цього у північній та південній галереях колишнього храму було закладено шурфи.

Із 1989 по 1996 роки тривали стаціонарні археологічні дослідження. Загальна площа розколу охопила всю територію храму і прилеглі до нього території. [19, с.30]

Під час досліджень вдалося повністю відкрити фундаменти споруди. Як виявилось їх було викладено із місцевого бутового каменю, що досягали товщини 1,6 м. Ширина храму в межах галереї становила 9 метрів, а довжина 30 метрів. Згодом вияснилось і те, що підлога в храмі була вимощена із цегли, полив'яних плит і каменю. Основну частину підлоги було викладено цеглою.

Якщо говорити про будівлю самого храму, то всі дослідники говорили, що він мав риси східної архітектури. Фронтон цього костелу

3.2 Католицькі архітектурні пам'ятки Кам'янця-Подільського

Францисканський монастир

Ще одна видатна споруда міста, яка розташована поблизу відомої Кам'янець-Подільської фортеці - Францисканський монастир. Серед багатьох архітектурних пам'яток, монастир є одним із найстаріших споруд, які добре збереглися до цього часу.

По одній з версій він був зведений протягом 1617–1672 р.р., а в іншій версії вказаний період з 1692 по 1718 роки. [32, с. 96]

Даний монастир поєднав у собі одразу три найвідоміші стилі архітектури: бароко, ренесанс та готичний. Від самого початку храм був дерев'яним, втім в XVII ст. після пожежі, він був відбудований, але вже з каменю. Наразі монастир складається з архієрейського будинку та комплексу келій.

Спершу монастир належав францисканському чернечому чину. В період, коли на українських землях володарювали тюрки, то він використовувався як стайню.

Після закінчення Другої Світової Війни в приміщенні монастиря облаштували фабрику.

На сьогоднішній день Францисканський монастир знаходиться в Старій частині міста, поблизу Вірменського Бастіону і головної фортеці.

Костел монастиря домініканок з келіями

Виходячи з історико-літературних джерел, у XVII ст. В Кам'янці-Подільському існував жіночий домініканський монастир, його споруди, були пошкоджені у період 1672–1699 рр., за часів турецької навали. З ініціативи кам'янецького єпископа А. Прухницького, на початку XVIII ст. монастир було відновлено, а саме: в західній частині Старого міста, у 1710–1715 рр. домініканки спорудили кам'яні келії, а в період між 1713–1721 рр. був

збудований і костел Святого Михаїла. На початку 1750-х років костел і келії згоріли. Згодом протягом 1750-х року їх було відновлено завдяки пожертвам старости Михаїла Потоцького та жителів міста. На плані Кам'янця 1761 р. були зафіксовані перебудови. Споруда самих келій була досить складною, адже східний торець замикав двоповерховий будинок настоятельки, який сполучався із костелом, а північне крило келій було перпендикулярно розміщене до західного. До західного крила келій примикався костел Святого Михаїла і на східному фасаді розташовувався вхід до самого костелу.

Попри простоту і лаконічність архітектурних форм, після перебудови, споруда набула барокового стилю. До 1833 року при монастирі діяла школа для дівчат. В 1864 році в ряду з іншими католицькими монастирями, монастир домініканок був скасований, а корпуси його келій були пристосовані під другу поліцейську частину, казарми губернського батальйону та кримінальну палату. [22, с.55–56]

В 1906 році костел був пристосований під православну церкву. В період з 1917 по 1947 рр. костел та монастирські споруди використовували як тюремні приміщення, а у повоєнний час для заводських приміщень. Під час пожежі у 2009 році його було пошкоджено. Нині ж проходять реставраційні роботи цієї споруди.

Кам'янець-Подільська дієцезія

Кам'янець-Подільська дієцезія – єпархія Римо-католицької церкви в Україні із центром у Кам'янці-Подільському.

Через переважну католицьку громаду в місті, а також її віддаленість від інших тогочасних єпископських резиденцій, князі Костянтин і Василь Коріятовичі запропонували Папі Римському створити у місті єпархію римсько-католицької церкви. Папа Римський Григорій XI в 1378 році створив у Кам'янці-Подільському католицьку єпархію. На той час Кам'янець входив до складу Великого князівства Литовського.

Першим єпископом був Вільгельм із ордену домініканців. За іншою версією єпископом був Александер, який добре діяв на цих землях.

В цей жне період у місті був зведений перший дерев'яний Кафедральний собор. В складі Королівства Польського Кам'янець існував з XV ст. [30]

У зв'язку із Польським повстанням у 1863 році та його придушенням, застосовувався ряд репресивних заходів до Католицької церкви. В 1883–1918 рр. колишня дієцезія отримала статус Апостольської адміністрації. Територія Кам'янецької єпархії, яка входила до складу Української держави гетьмана Скоропадського, 22 вересня 1918 року була відновлена. Святим Престолом було схвалено відновлення єпархії.

Кам'янець-Подільська дієцезія на карті України наведена у додатку Ж.

Ян Свідерський в 1926–1930 рр. виконував функції апостольського адміністратора Кам'янця-Подільського. В 1930 році його було арештовано та заслано до Польщі. Після цього Кам'янецька єпархія можна сказати фактично припинила своє існування.

В 1991 році після відновлення державної незалежності України, відбулося і друге відновлення даної єпархії. Ян Ольшанський 16 січня 1991 року став єпископом Кам'янця. Травня 2002 року Максиміліан Леонід Дубравський змінив його. Також в травні цього ж року на частині території кам'янецької дієцезії було створено дві нові єпархії: Одесько-Сімферопольську та Харківсько-Запорізьку. З 20 жовтня 2006 року Ян Немец служить допоміжним єпископом.

Георгіївська церква

Зі свідчень деяких істориків церква Святого Георгія виникла в 1740 році. Настоятель кам'янецької Петропавлівської церкви Іоан Пліський виклопотав в 1740 році у єпископа дозвіл на приєднання фільварецької церкви до своєї. Та все ж йому довелося здолати опір зі сторони прихожан, котрі виступали проти цього об'єднання. Польсько-фільварецька церква стала знову самостійною в 1752 році.

В ті часи споруда церкви була дерев'яною та мала три куполи. Поруч була розташована дзвіниця із чотирма дзвонами. Найбільший п'ятий дзвін

знаходився поруч на окремих стовпах. При церкві діяло три братства: жіноче ім. Святої Софії, молодше чоловіче ім. Святого Великомученика Георгія та старше чоловіче ім. Святого Пророка Іллі. [24]

Кам'янецька церква Святого Георгія в 1771 році отримала грамоту на володіння землями. Як і всі церкви в той час, вона була приєднана до Унії і у 1795 році знову об'єдналась із православ'ям.

Однією з перших на Польських фільварках була збудована будівля церкви. Дерев'яна церква існувала до 1861 року. Згодом поряд з нею звели нову церкву. Нова церква існує і зараз. Вона збудована з каменю та у формі восьмистороннього хреста. Іцик Аксельруд був підрядником будівництва нової церкви і помилково був названим її архітектором. У північній частині храму в 1881 році збудували другий престол в честь Святої Софії і її трьох доньок Віри, Надії та Любові.

Мойсей Доронович відомий краєзнавець у 1879–1885 рр. був настоятелем церкви.

Перший у Хмельницькій області планетарій було відкрито у Георгіївській церкві 15 грудня 1983 року. [25, с.10]

Отже, сакральні споруди є значною частиною архітектури кожного міста. Храми, синагоги, церкви та мечеті дбайливо оберігають цінності цілих народів і передають їх майбутнім поколінням. А культові споруди – це витвори мистецтва, які відображають світогляд цілих епох. У період пробудження релігійності зростає значення паломництв. Різні групи можуть здійснювати поїздки до архітектурних пам'яток з різними цілями. Існують різні види таких подорожей: екскурсійні, релігійні, паломницькі.

ВИСНОВКИ

Отже, можемо прийти до висновку, що в туристичній сфері екскурсійна справа займає вагоме місце. Дана діяльність має багатовікову історію створення та розвитку, яка починається ще з 17 століття. Все розпочиналось із звичайних виходів на природу для дослідження навколишнього середовища, а на сьогодні це переросло в екскурсійну діяльність, якою займаються в усьому світі.

Екскурсійна діяльність як різнобічна праця значної кількості людей, що спрямована на розвиток територій, підвищення обізнаності населення, популяризації туризму, дослідження культурної та історичної спадщини територій та інше. Розробляти екскурсії може тільки професійна людина, яка має звертатись до кваліфікованих людей, для збору точної інформації, знає основні моменти на які потрібно звернути увагу, методіку створення екскурсій, яка в майбутньому має зацікавити багато туристів.

У своїй роботі ми дослідили туристичний потенціал Кам'янець-Подільського, розглянули туристичний потенціал архітектурних пам'яток та їх класифікацію. Позналились із цивільною архітектурою та сакральними пам'ятниками. Також звернули увагу на кількість природних та історичних пам'яток, розглянули пам'ятки, що сприяють розвитку туризму та потребують популяризації.

Для подальшого розвитку туризму потрібно підвищувати якість надання екскурсійних послуг. Якість екскурсій залежить від якості її виробництва до яких належать різні фактори. Їх всі потрібно контролювати та розвивати: включати до вже існуючих маршрутів екскурсій нові об'єкти; вдосконалювати транспортне обслуговування на екскурсійних маршрутах тощо.

З точки зору привабливості туризму, як галузі, що надає послуги, полягає у більш швидкісній окупності туристичного продукту. Кам'янець-Подільський має всі шанси для інтенсивного розвитку внутрішнього та

іноземного туризму. Але туризм розвивається в умовах досить жорстокої конкуренції, не зважаючи на реальну дійсність, територія міста має великий туристичний потенціал, який не якісно і ефективно використовується обслуговуючим персоналом у сфері туризму. Питання збереження пам'яток є пріоритетним у розвитку історико-культурного туризму в місті Кам'янець-Подільський. На цю проблему необхідно звернути увагу компетентних фондів та державних установ міста. Через недостатнє фінансування та повільний ремонт пам'ятки можуть втратити свій історичний вигляд та привабливість.

В ході роботи нами було виділено певні архітектурні пам'ятки Кам'янця-Подільського та розроблені певні екскурсійні маршрути по місту.

Найпопулярнішою пам'яткою серед туристів є Старий Замок, який також є візитною карткою міста.

Російське повномасштабне вторгнення в Україну дуже вплинуло на туристичну індустрію. Головна причина — безпека. Російська збройна агресія змушує туристів, з інших країн та навіть континентів, задуматися про вигідність поїздок в Україну. Тому туристи вибирають безпечні варіанти. Наразі всі міжнародні логістичні маршрути через територію України не працюють.

Відновлення туристичної функції має розпочатися з найменш постраждалої від війни території, а саме з Кам'янця-Подільського. Завдяки цьому вдається підготувати базу для розміщення туристів.

На сьогоднішній день метою туристичних фірм є розвиток внутрішнього туризму. Попри війну в Україні, наше місто приймає туристів, відкриваються нові готелі, працюють екскурсоводи тощо.

Матеріали даного дослідження можуть використовувати екскурсійні бюро та туристичні фірми для складання туристичних маршрутів, опису архітектурних пам'яток.

Таким чином, ми познайомились із архітектурними пам'ятками Кам'янця-Подільського в екскурсійній діяльності. За наявності такої великої

кількості екскурсійних об'єктів в подальшому дане місто має розвиватись, можна створювати все нові маршрутні тури для екскурсій для ще непопулярних територій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Антонюк Н. В., Ганич Н. М., Мальська М. П. Міжнародний туризм і сфера послуг: Підручник. Київ: Знання, 2008. 661 с. URL: <https://artvertep.com/shop/books/null/6793/Mizhnarodnij+turizm+i+sfera+poslug+.html>
2. Бабов К. Д., Нікіпелова К. Д. Курорти України державного та місцевого значення: Монографія. Одеса: Пальміра, 2010. С. 12–26.
3. Багалій Д. І. Історія Слобідської України: Підручник. Харків: Основа, 1990. 256 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Bahalii_Dmytro/Istoria_Slobidskoi_Ukrainy/
4. Бакурова Г. В., Очеретін Д. В. Оцінка рекреаційної привабливості регіону: Збірник наукових праць. Вип. 183 у 3-х томах. Дніпро: Дніпропетровський ДНУ, 2002. С. 617–622. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/43282945.pdf>
5. Башнянина Г. І., Іфтемічука В. С. Генеза ринкової економіки: Терміни, поняття, персоналії. Львів: «Магнолія 2006», 2007. 688 с.
6. Бейдик О. О. Рекреаційно-туристичні ресурси України: Методологія та методика аналізу, термінологія, районування: Монографія. Київ: ВЦ КНУ, 2002. 396 с. URL: <http://www.irbis-nbuv.gov.ua/publ/REF-0000063752>
7. Величко В. В. Організація рекреаційних послуг: Навчальний посібник. Харків: ХНУМГ ім. О. М. Бекетова, 2013. 202 с. URL: https://tourlib.net/books_ukr/velychko.htm
8. Герасименко В. Г. Оцінка туристично-рекреаційного потенціалу регіону: Монографія. Одеса: ОНЕУ, 2016. 262 с. URL: <http://dspace.oneu.edu.ua/jspui/bitstream/.pdf>
9. Гринів Л. С., Копач М. В., Кравців В. С., Кузик С. П. Науково-методичні засади реформування рекреаційної сфери: Наукове видання. Львів:

Інститут регіональних досліджень НАН України, 1999. 78 с. URL: https://tourlib.net/books_ukr/kravciv.htm

10. Дроздов А. В. Екотуризм: визначення, принципи, ознаки, форми. Актуальні проблеми туризму. Перспективи розвитку сфери туризму: Науковопрактична-конференція. Київ, 2007. С. 122–129.

11. Дядечко Л. П. Економіка туристичного бізнесу: Навчальний посібник. Київ: Центр учбової літератури, 2007. 224 с. URL: https://tourlib.net/books_ukr/dyadechko.htm

12. Євдокименко В. К. Регіональна політика розвитку туризму (Методологія формування, механізм реалізації): Ін-т регіон. дослідж. НАН України. Чернівці: Прут, 1995. 288с. URL: <https://esu.com.ua/article-17280>

13. Жук М. В. Експортний потенціал регіону: теорія, методологія, практика: Ін-т регіон. дослідж. НАН України. Чернівці: Рута, 2002. 199 с. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/.pdf>

14. Закон України «Про туризм». – URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2608-17#Text>

15. Зорін І. В., Квартальнов В. А. Енциклопедія туризму. Харків: Фінанси і статистика, 2003. 384 с. URL: <https://infotour.in.ua/zorin-kvartalnov.htm>

16. Іванова Л. О. Оцінка маркетингових можливостей підприємств готельного господарства в окремих регіонах України. Соціально-економічні дослідження в перехідний період. Щорічний збірник наукових праць. Вип. XIV. Львів: Інститут регіональних досліджень НАН України, 2003. С. 230–242. URL: <https://repository.ldufk.edu.ua/bitstream/.pdf>

17. Кифяк В. Ф. Організація туристичної діяльності в Україні: Підручник. Чернівці: Книги – XXI, 2003. 300 с. URL: https://tourlib.net/books_ukr/kyfjak.htm

18. Козменко В. М., Школа І. М., Міжнародні економічні відносини: Підручник. Чернівці: Рута, 1996. 203 с.

19. Король О. Д. Організація екскурсійних послуг у туризмі: Навчальний посібник. Чернівці: Чернівецький національний університет, 2016. 144 с. URL: https://tourlib.net/books_ukr/korol-ekskurs.htm
20. Кудла Н. Є. Маркетинг туристичних послуг: Навчальний посібник. Київ: Знання, 2011. 350 с. URL: <https://westudents.com.ua/knigi/599-marketing-turistichnih-poslug-kudla-n.html>
21. Любіцева О. О. Ринок туристичних послуг: Підручник. Київ: Альтерпрес, 2002. 436 с. URL: https://tourlib.net/books_ukr/lubiceva_rtp.htm
22. Любіцева О. О., Панкова Є. В., Стафійчук В. І. Туристичні ресурси України: Навчальний посібник. Київ: Альтерпрес, 2007. 369 с. URL: <http://librarium.freehostia.com/pryroda/tourism/11/turistichni-resursi-ukraini-lyubiceva.html>
23. Мальська М. П., Худо В. В., Цибух В. І. Основи туристичного бізнесу: Навчальний посібник. Київ: Центр навчальної літератури, 2004. 272 с. URL: <https://tourism-book.com/pbooks/book-63/ua/>
24. Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства : Збірник наукових праць. Харків: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2001. 569 с. URL: <http://socio.karazin.ua/resources/de5c0b46bea6b018e4a8b84c1902e44a.pdf>
25. Музиченко-Козловська О. В. Економічне оцінювання та регулювання туристичної привабливості території: Монографія. Львів: Національний ун-т «Львівська політехніка», 2007. 21с. URL: https://tourlib.net/books_ukr/muzychenko.htm
26. Наказ Державної туристичної адміністрації України та Державного комітету статистики України від 12.11.2003 р. №142/394 URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z1128-03>.
27. Оксенюк К. І. Економічний зміст стратегічного потенціалу регіону: Електронний журнал. URL: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/en_re/2008_5_3/zbirnuk_RE_3_41.pdf.

28. Омуш М. О. Стратегія диверсифікованого розвитку туристського комплексу в регіональній економіці: автореф. дис. на здобуття ступеня канд. екон. наук: спец. Харків: Харківська державна академія міського господарства, 2003. 19 с. URL: <http://www.disslib.org/o-omush-stratehia-dyversyfikovanoho-rozvytku-turystskoho-kompleksu-v-rehionalniy.html>
29. Основи екскурсійного обслуговування. URL: <http://library.if.ua/book/38/2545.html>.
30. Павлов В. І., Черчик Л. М. Рекреаційний комплекс Волині: теорія, практика, перспективи: Монографія. Луцьк: Надстир'я, 1998. 122 с. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/153583985.pdf>
31. Панкова Є. В. Туристичне краєзнавство: Навчальний посібник. Київ: Альтерпрес, 2003. 352 с. URL: https://tourlib.net/books_ukr/pankova.htm
32. Покоłodна М. М., Організація екскурсійної діяльності: Підручник. Харків: ХНУМГ ім. О. М. Бекетова, 2017. 144с.
33. Попович С. І. Туристично-екскурсійні ресурси України: вступ до проблеми: Підручник. Київ: Тип. ФІГУ, 1996. 352 с.
34. Постанова Кабінету Міністрів України «Про внесення змін до Порядку визначення категорій пам'яток для занесення об'єктів культурної спадщини до Державного реєстру нерухомих пам'яток України». Правова охорона культурної спадщини: збірник документів. Київ, 2006. С. 393–396. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/49-2023-%D0%BF#Text>
35. Рудий Г. Я. Проблеми збереження музейної спадщини України: за результатами аналізу матеріалів республіканської періодики 1930-х рр.: Український історичний журнал. 2014. № 6. С. 127–135.
36. Рутинський М. Й., Стецюк О. В. Музеєзнавство: Навчальний посібник. Київ: Знання, 2008. 428 с. URL: http://ualibrarium.narod.ru/suspil/bibliotechna_sprava/10/muzeeznavstvo-rutinskiy.html
37. Садовенко Я. Л. Національні парки України. Київ: 2018. 47 с. URL: <https://steppeforestry.dp.ua/index.php/vsllr/article/view/48>

38. Святохо Н. В. Концептуальні основи дослідження туристичного потенціалу регіону. Економіка і управління. 2007. №2. С. 30–36. URL: <https://infotour.in.ua/svyatoho.htm>
39. Смірнов І. Г. Логістичне оцінювання рекреаційно-туристичних об'єктів та ресурсів (в контексті логістичної моделі сталого розвитку туризму). Велика Волинь: Науковий збірник. Вип. № 42. Житомир: М. Косенко, 2013. С. 239–246. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.
40. Список об'єктів Світової спадщини ЮНЕСКО в Україні URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/96>.
41. Таранюк Л. М. Потенціал і розвиток підприємства: Навчальний посібник. Суми: Видавничо-виробниче підприємство «Мрія1», 2016. 278 с.
42. Терехух А. А., Мороз О. І. Оцінювання туристичного потенціалу. Актуальні проблеми економіки. 2016. № 7. С. 335–343. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ape_2016_7_39. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.
43. Тимофієнко В. І. Архітектурна спадщина України. Національні особливості архітектури народу України: Підручник. Київ, 1995. 276 с.
44. Урядовий портал «Стратегія розвитку туризму та курортів на період до 2026 року». URL: <https://www.kmu.gov.ua/ua/npas/249826501>
45. Федорченко В. К. Історія екскурсійної діяльності : Навчальний посібник. Київ: Кондор, 2004. 166 с. URL: https://tourlib.net/books_history/fedorchenko-ekskurs.pdf
46. Хмельницька обласна державна адміністрація URL: <http://sm.gov.ua/uk/oda/116-viddil-turyzmu>
47. Хмельниччина туристична. Хмельницький обласний краєзнавчий музей. URL: <http://museum.sumy.ua/sumshhina-turistichna-2/>
48. Шабардіна Ю. В. Рекреаційний потенціал як складова продуктивних сил регіонального економічного простору: Стаття. Чернігів:

Чернігівський державний технологічний університет, 2011. 9 с. URL:
http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64

49. Школа І. М. Менеджмент туристичної індустрії: Навчальний посібник. Чернівці: ЧТЕІКНТЕУ, 2003. 662 с.

ДОДАТКИ

Додаток А

Вид на Кам'янець-Подільську фортецю

Польський магістрат (міська Ратуша)

Вірменська криниця

Кафедральний костел святих апостолів Петра і Павла

Церква святого Йосафата

Замковий міст

Новопланівський міст

Кам'янець-Подільська дієцезія на карті України

